

A N N A L E S
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN-POLONIA

VOL. VI, 38

SECTIO FF

1988

Międzyuczelniany Instytut Nauk Politycznych UMCS

J a n M A Z U R

O nową koncepcję polskiego atlasu gwarowego

O новой концепции польского говорного атласа

A New Conception of the Polish Dialect Atlas

Wzmoczone zainteresowanie kartografią lingwistyczną, datujące się od opublikowania przez A. Leskiena w r. 1876 młodogramatycznej tezy o bezwyjątkowości praw głosowych, wynikało z chęci dostarczenia danych stanowiących brakujące ogniwo, poświadczające ciągłość i bezwyjątkowość rozwoju poszczególnych cech od czasów historycznych do współczesnych. Wypracowane pod koniec XIX i na początku XX wieku koncepcje atlasów gwarowych podporządkowane były głównie diachronicznej interpretacji systemu gwarowego.¹ Dane wynikające z pierwszego atlasu gwarowego G. Wenkera (1881) zaprzeczyły jednak prawu o bezwyjątkowości praw głosowych, co spowodowało odejście od fonetycznej koncepcji atlasu ku koncepcji leksykalnej, widocznej bardzo wyraźnie w *Atlasie językowym Francji* (ALF) J. Gilliérona i E. Edmonta.² Już w r. 1906 Gilliéron i Roques odrzucają tezę o bezwyjątkowości praw głosowych, uznając ją za fikcję, propagując jednocześnie badanie języka na podstawie historii i struktury wyrazów,

¹Por. B. M a l m b e r g : *Nowe drogi w językoznawstwie*, Warszawa 1969, s. 101-103; L. W o l f : *Aspekte der Dialektologie. Eine Darstellung von Methoden auf französischer Grundlage*, Tübingen 1975, s. 56-57.

²J. G i l l i é r o n , E. E d m o n t : *Atlas linguistique de la France*, t. 1-10, Paris 1902-1910, Table 1912, Suppléments 1920.

jako jego najmniejszych części.³ Rozpowszechnienie się teorii F. de Saussure'a oraz teoretyczne osiągnięcia uczonych Praskiej Szkoły Strukturalnej, postulujących badanie struktury całości systemu, zwłaszcza fonetycznego i fonologicznego⁴, nie wpłynęły prawie wcale na unowocześnienie koncepcji atlasów gwarowych.⁵ Konieczność wprowadzenia nowych ujęć teoretyczno-metodologicznych w dialektologii podkreślał szczególnie mocno U. Weinreich⁶, co spowodowało stopniowy rozwój dialektologii strukturalnej w krajach zachodnioeuropejskich⁷ i związane z tym modyfikacje przestarzałych koncepcji atlasowych. Dialektologia polska, we wstępnym okresie rozwoju dzięki koncepcjom K. Nitscha wolna od błędów popełnianych na przykład w dialektologii niemieckiej, mająca renomę jednej z najlepszych w Europie, a bezwzględnie najlepszej w krajach słowiańskich⁸, znalazła się po latach bujnego rozwoju w swojego rodzaju impasie teoretyczno-metodologicznym. Po ukazaniu się całego szeregu prac monograficznych, pokrywających Polskę gęstą siecią języka poszczególnych miejscowości lub regionów, po syntezie K. Nitscha⁹, wielokrotnie wznawianej syntezie S. Urbańczyka¹⁰, wieloaspektowej syntezie K. Dejny¹¹, *Małym atlasie gwar polskich* (1957–1969) oraz kilku atlasach regionalnych¹², obraz gwar polskich był dostatecznie jasny i – można powiedzieć – prawie pełny. Powstała więc sytuacja swojego rodzaju nasycenia materiałowego, przy zachowaniu statycznych metod opisu i interpretacji. Brak jest w atlasach ujęć kategorialnych, syntetyzująco-kontrastywnych, obrazujących dynamikę gwary. Tym-

³Por. też J. Gilliéron: *La faillite de l'étymologie phonétique*, Paris 1919.

⁴Por. N. Trubetzkoy: *Grundzüge der Phonologie. Im Anhang: Phonologie und Sprachgeographie*, Göttingen 1939.

⁵J. Goossens: *Strukturelle Sprachgeographie. Eine Einführung in Methodik und Ergebnisse*, Heidelberg 1969. H. Löffler: *Probleme der Dialektologie*, Darmstadt 1980. J. Jongen: *Theoriebildung der strukturellen Dialektologie* [w:] *Dialektologie*, t. 1.1., Berlin–New York 1982, s. 248–277.

⁶U. Weinreich: *Is a structural dialectology possible?* „Word” 10, 1954, s. 388–400.

⁷Por. Goossens: *op. cit.*

⁸Por. K. Dejna: *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Warszawa–Łódź 1981, s. 9.

⁹K. Nitsch: *Dialekty języka polskiego* [w:] K. Nitsch: *Wybór pism polonistycznych*, t. 4, Wrocław 1958, s. 7–115.

¹⁰S. Urbańczyk: *Zarys dialektologii polskiej*, wyd. 7, Warszawa 1984.

¹¹K. Dejna: *Dialekty polskie*, Wrocław 1973.

¹²Należą tu m.in.: *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, *Atlas gwarowy woj. kieleckiego*, *Atlas językowy Kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, *Atlas polskich gwar spiskich na terenie Polski i Czechosłowacji*, *Atlas językowy Śląska*, *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, *Atlas gwar mazowieckich*.

czasem językowa rzeczywistość, wyrażająca się szybką niwelacją gwary pod wpływem języka ogólnopolskiego¹³, procesami interferencji międzygwarowej, spowodowanej zachodzącymi w naszym kraju przemianami społeczno-gospodarczo-kulturowymi¹⁴, przyspieszającymi w różnych regionach kulturowo-językową integrację różnych grup ludności¹⁵, wymaga sama przez się odejścia od dotychczasowej praktyki statycznego przedstawiania gwary na mapach atlasowych i zastosowania nowych ujęć metodologicznych, umożliwiających przedstawianie dynamiki rozwojowej systemu gwarowego.¹⁶ Przewodzący dialektolodzy europejscy, zwłaszcza niemieccy i francuscy, stając w obliczu podobnych problemów, znaleźli wyjście z zaistniałej sytuacji dzięki zastosowaniu w kartografii lingwistycznej metod kwantytatywnych, wypracowanych przez nową dziedzinę dialektologii, określaną mianem dialektometrii.¹⁷ Zastosowanie tych metod pożądanę byłoby także przy opracowywaniu koncepcji polskich atlasów gwarowych, ponieważ umożliwia ono m.in.:

- a) kartograficzne przedstawienie dynamiki gwary,
- b) przedstawienie wariantywności poszczególnych systemów gwarowych,
- c) kartograficzne przedstawienie stopnia spójności (jednolitości) danego obszaru gwarowego,
- d) kartograficzne przedstawienie stopnia pokrewieństwa językowego do-

¹³Por. m.in. T. Skubalanka, J. Mazur: *Język potoczny małych miasteczek na południowej Lubelszczyźnie*, „Poradnik Językowy” 1973, z. 9, s. 517–533;

B. Dunaj, H. Kurek: *Problem interferencji języka literackiego i gwar (na przykładzie Śląska Cieszyńskiego)*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Językoznawcze, 1978, z. 59, s. 39–47; W. Lubaś: *Spoleczne uwarunkowania współczesnej polszczyzny*, Kraków 1979; Z. Zagórski: *O badaniach integracji w zakresie świadomości językowej w kilku województwach zachodnich*, Wrocław 1982.

¹⁴Bogaty zestaw czynników wpływających na proces zmian językowych zawierają m.in. prace J. J. Szczępańskiego: *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970;

Skubalanka, Mazur: *op. cit.*; Lubaś: *op. cit.*;

H. Kurkowska: *Próba charakterystyki socjolingwistycznej współczesnego języka polskiego [w:] Współczesna polszczyzna*, red. H. Kurkowska, Warszawa 1981, s. 7–46; A. Zaręba: *Główne tendencje zmian językowych we współczesnej polszczyźnie [w:] A.*

Zaręba: *Pisma polonistyczne i slawistyczne*, Warszawa–Kraków 1983, s. 9–26.

¹⁵Obszerną bibliografię prac z tego zakresu podaje Zagórski: *op. cit.*

¹⁶Postulat ten, zgłaszany przez W. Doroszewskiego {W. Doroszewski: *O statystycznie przedstawianie izoglos [w:] W. Doroszewski: Studia i szkice językoznawcze*, Warszawa 1962, s. 380–392 (pierwsza wersja w języku francuskim, Paryż 1935)} kilkadziesiąt lat temu, nie został, niestety, zrealizowany w polskiej kartografii lingwistycznej.

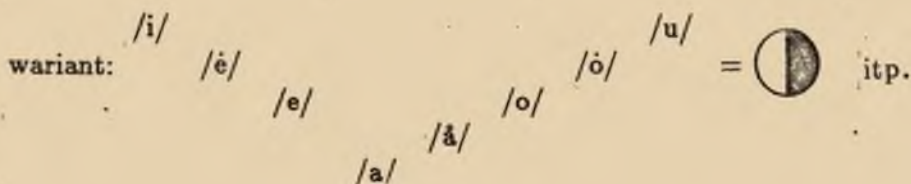
¹⁷Bliżej na ten temat por. J. Mazur: *Dialektometria a nowe koncepcje i metody kartograficznego przedstawiania zjawisk gwarowych* (1987, w druku).

wolnie wybranych punktów atlasowych.

Atlas nowego typu powinien być otwarty zarówno dla potrzeb językoznawstwa diachronicznego, jak i synchronicznego, a także dla niektórych dyscyplin pokrewnych, np. dla socjolingwistyki lub dydaktyki językowej. Ogromne możliwości i perspektywy w zakresie kartograficznego przedstawiania dynamiki gwary istnieją zwłaszcza przy porównaniu stanu językowego ukazanego w atlasach wykonanych przed kilkadziesiąt laty (lub materiału zbieranego w tak odległej przeszłości) ze stanem współczesnym języka. Badania takie przeprowadzono m.in. w RFN w stosunku do atlasu Wenkera, we Francji w stosunku do atlasu Gilliérona i we Włoszech w stosunku do atlasu Jaberga i Juda. Wydaje się, że konieczne są podobne badania w stosunku do *Małego atlasu gwar polskich* (a także w stosunku do niektórych, dawniej wydanych atlasów regionalnych) i wydanie odpowiedniego(-nich) suplementu(-ów) lub uwzględnienie dynamiki gwary w nowo przygotowanym *Atlasie gwar polskich*. Należałoby jednak preferować dynamiczną koncepcję atlasu w tych wypadkach, kiedy materiał zebrany kilkadziesiąt lat temu odbiega od stanu współczesnego, tak jak to jest w wypadku przygotowywanego *Atlasu gwar Lubelszczyzny*. Dynamikę gwar można by przedstawić wycinkowo koncentrując się na zmianach zasięgu poszczególnych cech lub systemowo obrazując zmiany w zakresie struktury i zasięgu poszczególnych wariantów systemu. W przypadku chęci pokazania zmian systemowych, można by na podstawie starego atlasu (materiału) opracować występujące na danym obszarze typowe warianty interesującego dialektologa systemu (np. samogłoskowego) i porównać je ze stanem współczesnym. Poszczególne warianty systemu można oznaczyć symbolami, jakich używa się w wypadku oznaczania wariantów fakultatywnych poszczególnych fonemów lub w wypadku oznaczania wiariantywności końcówek fleksyjnych, np.:

wariant:	/i/	/u/	= ○
	/é/	/ö/	
	/e/	/o/	
	/a/	/â/	

wariant:	/i/	/u/	= ⊕
	/y/	/ö/	
	/e/	/o/	
	/a/	/â/	

Mapy tego typu pozwalają nie tylko na ustalenie zasięgu poszczególnych fonemów i wariantów systemu, lecz także na oznaczenie artykulacyjnych cech poszczególnych fonemów, pomijanych z reguły na mapach atlasowych, a często niezbędnych przy interpretacji różnych procesów fonologicznych.¹⁸ Oczywiście w podobny sposób dają się przedstawić warianty systemu fleksyjnego. Możliwości, zarówno tematyczne, jak i techniczne, są w tym zakresie ogromne i pozwalają na bardziej syntetyczne, w miarę potrzeb także kontrastywne przedstawienie danej gwary, co czyni atlas przydatnym nie tylko naukowo, lecz także dydaktycznie.¹⁹

W zakresie słownictwa interesujące może okazać się badanie i kartograficzne przedstawianie stopnia utraty znaczenia (funkcji semantycznej) niektórych wyrazów, zwłaszcza heteronimów.²⁰ Zebrane podczas wcześniejszych eksploracji heteronimy można odpytać powtórnie, zwracając uwagę na podanie przez informatora wyrazu najczęściej używanego w danym znaczeniu oraz na uszeregowanie innych heteronimów według częstości ich użycia. Dane te stanowią podstawę procentowych obliczeń stopnia utraty funkcji semantycznej badanych wyrazów i mogą być przedstawione w formie wykresów szczegółowych lub w formie syntetycznej na mapie atlasowej (por.

¹⁸Por. np. zależność między artykulacją fonemów /a/, /e/, a ich podatnością na neutralizację w pozycjach zależnych, np.: aN ≥ eN, eN ≥ aN. Na możliwość kartograficznego przedstawiania różnych aspektów charakterystyki systemu fonologicznego (w tym także ujęć kontrastywnych), zwraca uwagę W. H. V e i t h : *Dialektkartographie*, „Germanistische Linguistik” 1969, s. 385–497, por. załącznik 1.

¹⁹Metody te są wykorzystywane na przykład w RFN do przygotowywania tzw. atlasów szkolnych, wyjaśniających uczniom podstawowe różnice między systemami poszczególnych gwar a standardową odmianą języka niemieckiego (Standardsprache, Hochsprache), co przyczynia się do wydatnego zmniejszenia błędów ortograficznych, powstałych na podłożu gwarowym.

²⁰Termin heteronim, wprowadzony przez Weinena (1903) na oznaczenie różnych słów, mających to samo znaczenie w różnych dialektach lub językach, odróżnić należy od terminu synonim, odnoszącego się do relacji w tym samym systemie (langue), aktualizowanych na płaszczyźnie parole. Wg Ullmana (U. U l l m a n n : *Semantics. An Introduction to the Science of Meaning*, Oxford 1962) synonimy w pełni wymienne nie istnieją. Stąd też synonimia rozpatrywana jest nie jako pełna identyfikacja znaczeń, lecz jako zasadnicze podobieństwo znaczeń realizowane w kontekście [podobnie Lyons (J. L y o n s : *Semantyka*, t. 1, Warszawa 1984)]. Heteronimy zaś mają w pełni to samo znaczenie, także bez kontekstu.

załącznik 1).²¹Oczywiście w ten sam sposób można przedstawić dynamikę wybranych form gramatycznych. Zasadą przy powtórnyim odpytywaniu kwestionariusza jest eksploracja materiału od najmłodszego lub średniego pokolenia, co w połączeniu z dotychczas tradycyjnie praktykowanym doborem informatorów spośród starszego pokolenia²², automatycznie zwiększa rozpiętość czasową.

Wydaje się, że konieczne jest (przynajmniej częściowe) mapowanie dynamiki gwary, zarówno w obrębie poszczególnych kategorii gramatycznych, jak też w ujęciu globalnym, uwzględniającym cechy najbardziej podatne na wpływ języka ogólnopolskiego.²³ Chodzi tu o kartograficzne przedstawianie zmian funkcyjnych i dystrybucyjnych poszczególnych końcówek (formantów) w obrębie wybranych kategorii fleksyjnych (słowotwórczych), jak też o mapowanie kategorialnego różnicowania zasięgów ważniejszych zjawisk fonetycznych, a więc o opracowywanie nie tylko map analitycznych, lecz także map syntetyzujących lub syntetyzująco-kontrastywnych.

Interesująca jest też zapewne stosowana w atlasach zachodnich metoda mapowania stopnia jednolitości (spójności) językowej danego obszaru gwarowego, jak też metoda kartograficznego przedstawiania stopnia pokrewieństwa językowego dwóch dowolnie wybranych punktów atlasowych.²⁴ Mniemac można, że zastosowanie tych metod będzie szczególnie pomocne w ustalaniu przynależności dialektalnej obszarów spornych, zwłaszcza terenów pogranicznych i tzw. gwar przejściowych, mieszanych lub przejściowo-mieszanych.²⁵ Metody te pozwalają też wykrywać często na pierwszy rzut oka niedostrzegalne związki między gwarami oddalonymi od siebie oraz

²¹Bliżej na ten temat por. M a z u r : *Dialektometria a nowe koncepcje...*

²²Por. A. Z a r ę b a : *Zbieranie materiałów w terenie*, Wrocław 1956; i d . : *Praca dialektologa w terenie*, Wrocław 1958; Urbańczyk: *op. cit.*, (wstęp, s. 11-12).

²³Metody te stosowane są często we Francji, gdzie w ostatnich dziesięcioleciach obserwuje się niezwykle szybki proces niwelacji gwar. Jako przykład mapowania procesu zaniku poszczególnych cech gwarowych por. załącznik 3.

²⁴Sposoby obliczania stopnia jednolitości (spójności) obszaru gwarowego, jak też stopnia pokrewieństwa wybranych punktów atlasowych omawiam w artykule „Dialektometria a nowe koncepcje i metody kartograficznego przedstawiania zjawisk gwarowych” (w druku).

²⁵Bliższą charakterystykę tych gwar zawierają m.in. prace: M. M a ł e c k i : *Do genezy gwar mieszanych i przejściowych*, *Slavia Occidentalis*, 12, 1933, s. 81-90; Z. S t i e b e r : *Sposoby powstawania słowiańskich gwar przejściowych*, Kraków 1938; M. K a r a ś : *Z problematyki gwar mieszanych i przejściowych*, „*Język Polski*”, R. 38, 1958, s. 286-296; K. D e j n a : *Atlas gwarowy woj. kieleckiego*, t. 1-6, Łódź 1962-1968; M. S z y m c z a k : *Nowe mieszane dialekty słowiańskie [w:] VII Międzynarodowy Kongres Sławistów w Warszawie 1973. Streszczenia referatów i komunikatów*, Warszawa 1973; Z a r ę b a : *Pisma polonistyczne i sławistyczne*.

określać charakter tzw. terenów wyspowych (por. przykład takiego mapowania w załączniku nr 2). Wzajemne związki i pokrewieństwa gwar oddalonych od siebie uchodzą często uwagi dialektologa, koncentrującego się na badaniu i interpretacji wiązek izoglos. Stąd też badanie i mapowanie stopnia jednolitości (spoistości) gwar, jak też stopnia pokrewieństwa językowego wybranych punktów wydaje się szczególnie ważne przy przygotowywaniu atlasów obszarów tak zróżnicowanych językowo, jak np. teren Lubelszczyzny.

Przedstawione w niniejszej pracy (z braku miejsca wybiórczo i w wielkim skrócie) spostrzeżenia na temat konieczności modyfikacji koncepcji polskich atlasów gwarowych mają na celu przede wszystkim zwrócić uwagę na pewne osiągnięcia teoretyczno-metodologiczne, zastosowane w najnowszych atlasach zachodnioeuropejskich, które, moim zdaniem, warte są dyskusji i ewentualnego wykorzystania w polskiej kartografii lingwistycznej. Oczywiście, osobnym zagadnieniem jest wykorzystanie komputera w pracach atlasowych.²⁶ Dopóki jednak brak jest u nas odpowiedniej bazy technicznej, niezbędnych programów i wykwalifikowanej kadry lingwistów komputerowych, nie mówiąc o specjalizacji „informatyka lingwistyczna”, pełne wykorzystanie komputera w dialektologii będzie należało ciągle do kategorii postulatów.

Резюме

Динамическое развитие количественных методов в диалектологии способствующее возникновению новой отрасли, которая называется диалектометрия, требует изменения концепции составления польских говорных атласов. Автор данной работы предлагает отступить от статического представления говора и составление атласа, который даст возможность: а) динамически представить говорные явления; б) картографически представить вариантность говорных систем; в) картографически представить степень сплочённости и родства отдельных говорных составов; г) картографически представить степень потери значения

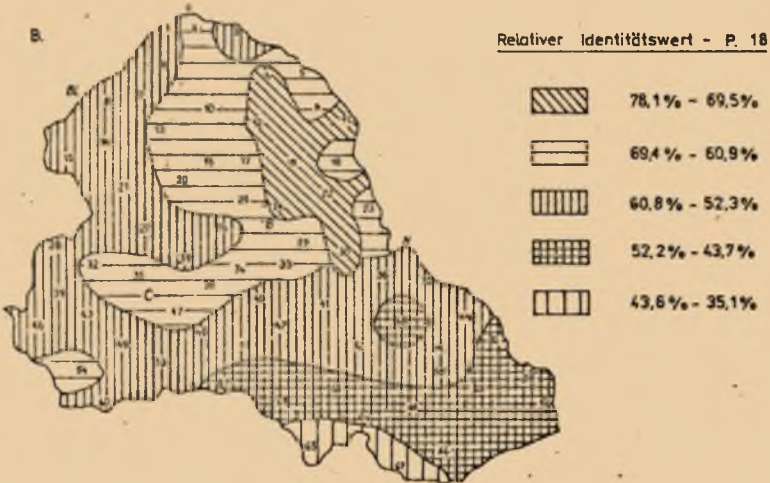
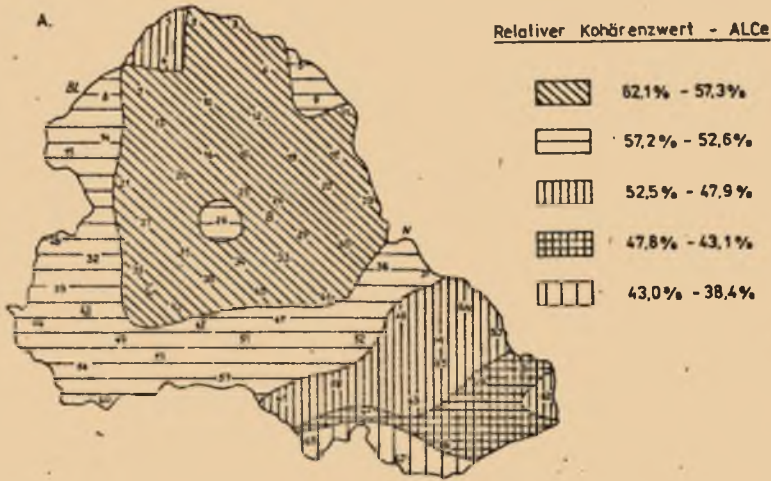
²⁶Sięgają one od szybkiego i wszechstronnego dysponowania zebrany materiał po automatyczny wydruk map próbnych i automatyczne kreślenie map wytypowanych do druku, por. H. G o e b l : *Dialektometrische Studien*, t. 1–3, Tübingen 1984; H. H ä n d l e r : *Zum Dokumentations- und Speicherungsproblem im Rahmen der automatischen Sprachkartographie*, „Germanistische Linguistik” 1977, z. 3–4, s. 163–180; B. K e l l e : *Datenaufarbeitung und automatische Kartierung beim Südwestdeutschen Sprachatlas*, „Germanistische Linguistik” 1977, z. 3–4, s. 89–105; R. N e u m a n n : *Symbolisierungsverfahren im Rahmen der automatischen Sprachkartographie*, „Germanistische Linguistik” 1977, z. 3–4, s. 225–243; W. P u t s c h k e : *Über ein Computerprogramm zur Herstellung von Sprachkarten*, „Germanistische Linguistik” 1969, s. 45–114.

отдельными выражениями.

Автор предлагает применить диалектометрические методы при обработке нового говорного атласа, а также составление дополняющих томов к атласам уже опубликованным.

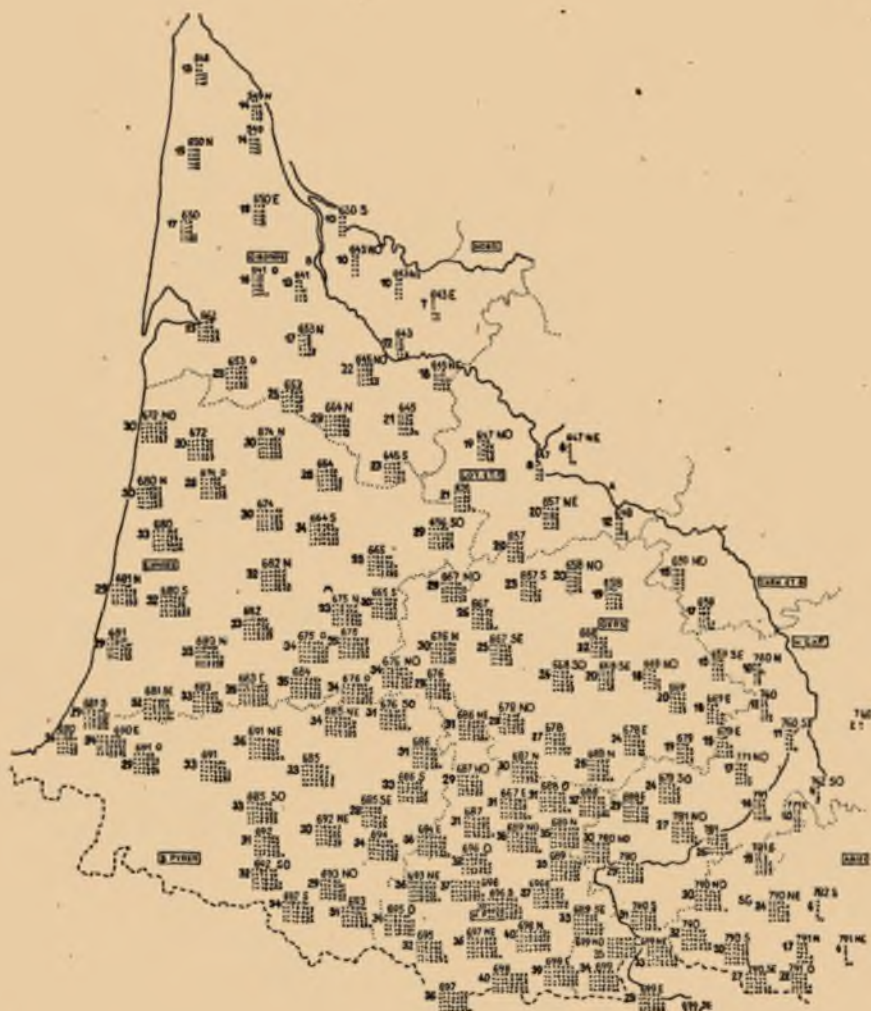
Summary

A dynamic development of quantitative methods in dialectology, which gave birth to a new discipline of dialectometry, requires a change in the conception of preparation of Polish dialect atlases. A departure is postulated from the presentation of dialect in a static way; an atlas should be developed that enables: a) dynamic presentation of dialectal phenomena, b) cartographic presentation of variance of dialect systems, c) cartographic presentation of the degree of coherence and kinship of individual dialect sets, d) cartographic presentation of the degree of meaning loss of particular dialectal words. Dialectometric methods are postulated in the working out of a new dialect atlas and preparation of supplementary volumes for the already published atlases is called for.

Załącznik 2. Przykład kartograficznego przedstawiania relatywnego stopnia spoistości gwarowej centralnego obszaru Francji (A) oraz relatywnego stopnia pokrewieństwa językowego punktu 18 w ALC (B).²⁹

²⁹Wg W. D a h m e n : *Studien zur dialektalen Situation Zentralfrankreichs*, Gerbrunn bei Würzburg 1983.

Załącznik 3. Niwelacja dialektu gaskońskiego pod wpływem języka francuskiego (obok numeru punktu tłustym drukiem naniesiona jest liczba cech gaskońskich, wzrastająca w miarę oddalania się od granicy bezpośredniego wpływu języka francuskiego).

. = cechy fonetyczne, + = cechy morfosyntaktyczne, x = morfologia czasownika (por.: *Atlas linguistique de la Gascogne*, mapa 2530).

